

Акынбекова А.У.

КЫРГЫЗ ГОВОРЛОРУ МЕНЕН ЧАГАТАЙ ТИЛИНИН ҮНСҮЗДӨР СИСТЕМАСЫНДАГЫ ЖАЛПЫЛЫКТАР

Акынбекова А.У.

ОБЩНОСТИ В СИСТЕМЕ СОГЛАСНЫХ КЫРГЫЗСКОГО ГОВОРА И ЧАГАТАЙСКОГО ЯЗЫКА

A.U. Akynbekova

COMMUNITY IN THE SYSTEM OF CONSONANTS OF KYRGYZ DIALECT AND CHAGATAI LANGUAGE

УДК: 81/80

Бул иште жалпы түрк тилдүү элдер колдонгон чагатай жазуусу менен кыргыз говорлорунун үнсүздөр системасындагы жалпылыктар салыштырма-тарыхый методдун негизинде иликтөөгө алынды. Ошонун негизинде кыргыз тили менен чагатай тилинин ортосунда бир катар маанилүү айырмалар болгондугуна карабастан башка бардык түрк тилдер сыяктуу эле изилденип жаткан объектилердеги үнсүздөр системасында жалпылыктар да байкалды. Алсак, түштүк кыргыздардын көпчүлүгүнө [v], [x], [h] фонемалары таандык болгондуктан чагатай тилиндеги ([b], [v], [g], [ɛ], [d], [c, (j)] [z], [k], [k̟], [l], [m], [n], [n̟ (ɳ)], [p], [r], [s], [t], [ç], [ʃ], [x], [h], [ʃ]) үнсүздөрдүн составы кыргыз тилине толугу менен туура келип, андагы консонантизм системасында ар бир тыбыштын артикуляцияланышы, сөз ичинен алган позициялык орду, комбинатордук өзгөрүүлөрү, эрчишүүсү, тыбыштык алмашуулары сыяктуу жалпылыктары ачылды. Бул маселеге байланыштуу окумуштуулардын көз караштары, концепциялары системалаштырылып, иликтөөгө алынды.

Иштин жыйынтыгында келтирилген фактылардан улам, азыркы кыргыз говорлору менен чагатай тилинин ортосундагы үнсүздөр системасы боюнча окшоштуктар аз эмес экендиги ырасталды.

Демек, түрк тилдеринин ар биринин спецификалык бөтөнчөлүктөрү жана өздөрүнүн ички закон ченемдүүлүгү эч кандай шек туудурбаган сыяктуу эле, түрк тилдеринин тил биримдүүлүгү же тектештиги да күмөн жаратпайт. Андыктан бул багытта жалпы эле түрк тилдериндеги тыбыштык жалпылыктарды иликтөө түркология илиминдеги актуалдуу маселелердин бири.

В данной работе общности систем согласных букв чагатайской письменности и кыргызских говоров, используемых у тюркоязычных народов были исследованы на основании сравнительно-исторического метода. На его основании были отмечены общности в системе согласных у исследуемых объектов, таких как тюркские языки, несмотря на то, что между кыргызским языком и чагатайским языком имеются значимые различия. Например, вследствие того, что многим южным кыргызам присущи фонемы [v], [x], [h], состав согласных звуков чагатайского языка ([b], [v], [g], [ɛ], [d], [c, (j)] [z], [k], [k̟], [l], [m], [n], [n̟ (ɳ)], [p], [r], [s], [t], [ç], [ʃ], [x], [h], [ʃ]) полностью соответствуют составу согласных кыргызского языка, и были раскрыты в системе консонантизм такие общности как артикуляция каждого звука, позиционное место внутри слова, комбинаторские изменения,

согласованность, перемены звуков. В связи с этим были систематизированы взгляды, концепции ученых по данной проблематике, и проведены анализы.

Исходя из фактов, приведенных по результатам данной работы, были подтверждены имеющие место множества схожести в системе согласных звуков между кыргызскими говорами и чагатайским языком.

Значит, точно так же, как специфические отличия каждого тюркского языка и их внутренние закономерности не вызывают сомнения, так же и языковое единство и однородность тюркского языка тоже не вызывают спорные вопросы. Поэтому в данном направлении в целом исследование звуковых общностей тюркского языка является одной из актуальных вопросов при исследовании тюркологической науки.

Ключевые слова: кыргыз говорлору, чагатай тили, фонетика, фанема, диалектология, классификация, артикуляция, комбинатордук өзгөрүүлөр, тыбыштык алмашуулар.

This work covers community of systems of consonants of Chagatai script and Kyrgyz dialects, used by Turkic-Speaking nations based on comparative and historical method. Based on this the communities in systems of consonants have been noted at the studied objects, such as Turkic languages, in spite of the fact that there are significant differences between Kyrgyz language and Chagatai language. For example, due to the fact that many southern Kyrgyz people are characterized with phoneme [v], [x], [h], the composition of consonant sounds of Chagatai language ([b], [v], [g], [ɛ], [d], [c, (j)] [z], [k], [k̟], [l], [m], [n], [n̟ (ɳ)], [p], [r], [s], [t], [ç], [ʃ], [x], [h], [ʃ]) completely correspond to the composition of consonant sounds of Kyrgyz language, and such communities as articulation of every sound, positional place inside the word, combination changes, uniformity and change of sounds are revealed in the system of consonantism. In accordance with it, the views, concepts of scientists due to this problematics have been systematized and analyses have been performed.

Subject to the facts, due to the results of this work, a great number of similarities in systems of consonants of Kyrgyz dialects and Chagatai script have been confirmed.

It means that, exactly as the specific differences of every Turkic language and their internal regular occurrence do not raise doubts, the language community and uniformity of Turkic language do not raise matters of dispute. Therefore, the study of communities of Turkic language is generally one of the urgent issues under the study of Turkic languages in this direction.

Key words: *Kyrgyz dialects, Chagatai language, phonetics, phoneme, dialectology, classification, articulation, adaptive changes, sound substitutions (changes).*

Түштүк кыргыздардын көпчүлүгүнө [v], [x], [h] фонемалары таандык болгондуктан чагатай тилиндеги ([b], [v], [g], [ʁ], [d], [c, (j)] [z], [k], [k], [l], [m], [n], [ŋ (h)], [p], [r], [s], [t], [ç], [ʃ], [x], [h], [f]) үнсүздөрдүн составы кыргыз тилине толугу менен туура келет жана консонантизм системасында ар бир тыбыштын артикуляцияланышы, сөз ичинен алган позициялык орду, комбинатордук өзгөрүүлөрү, эрчишүүсү, тыбыштык алмашуулары, сөз ичинде айтылбай калуулары боюнча жалпылыктар байкалат. Муну төмөнкү фонетикалык белгилер ырастайт:

[b], [m], [v], [p], [f] – Чагатай тилиндеги [b] тыбышы сөз ичинен орун алышы жана артикуляцияланышы боюнча азыркы кыргыз тилинен айырмаланбайт. Бул тыбыш сөз башында жана сөз ортосунда кеңири учуратылат, сөздүн аягына келиши мүнөздүү эмес: *bağır* «бакыр», *bar* «бар», *barmaı* «бармак», *bär* «берүү», *biş / biş* «бышуу, кызаруу», *bol* «болуу», *boyun* «моюн», *yalbar* [байырк. түрк. *yalbar*, хорез. *yalbar / yalbawar*] «жалбаруу» ж.б. Эки үндүүнүн ортосуна келгенде [b] белгилүү комбинатордук өзгөрүүгө дуушар болуп, байыркы түрк жана хорезм тилдеринде сөздүн ортосунда [b – w] тыбыштары менен келсе, чагатай тилинде кыргыз тилинин говорлорундагыдай (*tavasyñ* // ад. *табасың*; *ava ырайы* // ад. *аба ырайы*; *ата-бавалары* // ад. *ата-бабалары*) өзүнүн акустикалык касиетин жоготуп, ого бетер жумшарган түрдө [v] -га өтөт: *tavar* [байырк. түрк. *tabar*, хорез. *tawar*] «кой же эчки айдоочу, жүк унаасы»; *tavışuan* [байырк. түрк. *tabışgan*, хорез. *tawışgan*] «көөн»; *täve* [байырк. түрк. *tebe*, хорез. *tewe*] «төө»; *yavaş* [байырк. түрк. *yabaş*, хорез. *yawaş*] «акырын, жумшак». Бирок бул [v] тыбыш биз изилдөөгө алган объектилерде сөздүн маанисин өзгөртпөгөндүктөн өзүнчө фанемалык касиетке ээ болбой, [b] тыбышынын комбинатордук варианты гана болуп саналат.

Эрин-эринчил каткалаң [p] тыбышы кыргыз тилиндеги жана чагатай тилиндеги уңгу сөздөрдүн ортосунда жана аягында фонема катары эч кандай чек коюлуусуз колдонулат (кыргыз тилинде: *ana*, *чопо*, *кене*, *арпа*, *калма*, *сыман*, *чалап*, *чап*, *тап*; чагатай тилинде: *çarış* «чуркоо, жүгүрүү»; *ipek* «жибек»; *köpelek* «көпөлөк»; *korup* «чыгып»; *süpür* «шыпыр»; *tapar* «табат»; *yarış* «жабыш»; *tap* «табуу»; *alıp* «алып»; *körıp* «көрүп»). Ал эми бул тыбыштын сөз башында колдонулушун А.Щербак жалпы эле түрк тилдеринде чанда кездешерин айткан. [5. 72-б.] Изилденип жаткан объектилердеги фактылар да бул пикирдин тууралыгын ырастайт. Себеби сөз башында [p] тыбышынын колдонулбагандыгы кыргыз адабий тилиндегидей эле чагатай тилине да мүнөздүү. Ошондуктан [p] тыбышы изилденип жаткан объектилерде эзелки түрк тилдеринин лексиконунда учуратылбай, кабыл алынган

сөздөрдүн составында гана жолугары байкалды. Мисалы, кыргыз тилинин говорлорунда: *паши*, *пум*, *пычак*, *палапан*, *полот*, *палван*, *пейнул*, *парда*, *поезд*, *пальто* ж.б. [4. 136-б.] Чагатай тилинде: *paçı* «жөө аскер», *padaş* «табакташ», *pade* «бада», *paḥsa* «бакса, сокмодон тургузулган дубал» *payeke* «төр, коноктор отурган жер», *paku* «устара», *parḥi* «найза», *parı* «тон, кементай» ж.б. [2. 40-б.]

Байыркы түрк тилдеринде [p] тыбышы сөздүн ортосунда комбинатордук өзгөрүүгө учурабай туруктуу сакталып колдонулса, чагатай тили боюнча жыйналган материалдарда аталган тыбыш сөз ортосунда кыргыз тилинин айрым говорлорундагыдай [p] [f] -га өткөн: *ofra / ofran* [кашг. *opra*] «каруу, улгаюу», *tofrak / à* (кашг., хорез. *toprak*) «топрак, жер», *yafrayı/ğ* (уйг. *yapırğak*, *yalpıgak*, кашг. *yapurğak*, хорез. *yapprak*) «жалбырак», *köfrüg / k* (*köprüg / k*) «көпүрө», *tofuk* (*tapok*) «томук». Демек, байыркы түрк тилдеринде байкалбаган мындай форманы кыргыз жана чагатай тилдеринде башка тилдердин таасиринен кийин пайда болгон көрүнүш катары кароого болот. Себеби бул багытта жүргүзүлгөн илимий эмгектерде эрин тишчил, каткалаң [f] тыбышы түрк тилдерине коңшу элдердин тилдери аркылуу оошкон сөздөрдө гана кездешип, ал эми чагатай тилдеринин төл сөздөрүндө [f] тыбышы сейрек учурары айтылган: *чулфан* «Чолпон», *жафрак* «жалбырак», *арфа* «арпа», *тофрак* «топурак» [5. 72-б.].

[y], [c], [j] (й, ж, дж) – Диалектологиялык эмгектерде абсолюттук сөз башында [y] тыбышынын колдонулушу кыргыз говорлорунун эч бирине мүнөздүү эместиги белгиленип жүрөт. Бирок бардык кыргыз говорлоруна мүнөздүү болбосо да, сөз башында кезигүүчү [c], [y] сыяктуу параллелдүүлүк түштүк кыргыздардын кебинен жолукпай койбойт. Мында бир эле сөз кээде [c], кээде [y] тыбышы менен башталып айтыла турганы бул багыттагы эмгектерде узактан бери белгиленип келе жатат. Алсак, Өзбекстандагы кыргыздардын тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн изилдешкен Э.Абдулдаев, Г. Бакинова, Н. Бейшекеевтер [c], [y] тыбыштары эч кандай позоциялык себепке байланышпастан эле абсолюттук сөз башындагы [c] тыбышынын орду [y] менен алмашылышы Түштүк Кыргызстандын бардыгына бирдей даражада таралбай өзбек тилинин таасири күчтүүрөөк болгон объектилерге гана (көбүнчө ичкилик кыргыздарга) кеңири мүнөздүү экендигин айтышат. Муну Өзбекстандагы кыргыздардан жазылып алынган төмөнкүдөй фактылар аркылуу далилдешет: *Йакишылыкты, йаманлыкты, бээрин билген адам. Шу йерде йашаймын. Эки йагы тов. Йолдо йыкылып капмын. Йер йок болду. Йалаң баи. Төрт йашар. ж.б.* [1. 43-б.]

А. Щербактын чагатай тили боюнча жазган эмгегинде [c] тыбышы араб-фарс тилдеринен кабыл алынган эки-үч гана сөзүндө кездешерин айткан: *acunda* «дүйнөдө», *acdaḥa* «ажыдаар» [5. 72-б.] Бирок биз чогулткан материалдарда бул [c] тыбышы

кыргыз тилиндегидей эле чагатай тилинде да сөздүн башында жана ортосунда үзгөлтүксүз колдонулары байкалды: *circir* «пахта тазалоочу станок», *cirib* «өлчөө бирдиги», *cirici* «кийим тазалоочу, кийим жуугуч», *cirik* «чирик», *cirilmak* «жарылуу, бөлүнүү», *cilim* (*çilim*) «чылым», *cimçik* «чымчык», *cilcik* «жилик», *ciğan* «жээн» ж.б.

[c] тыбышына салыштырмалуу орточул [j] тыбышы чагатай тилинде сөздөрдүн башында колдонулат: *jok* «жок», *jer* «жер», *jüz* «жүз».

Бирок жогоруда окумуштуулар белгилеп кеткендей кыргыз тилинин түштүк говорлорунда [j] аффрикатасы менен башталган сөз удаа айтылса, эки үндүүнүн ортосундагы [j] ого бетер жумшарып, орточул [y] сапатына өтөт: орф. *атасы жок* // түш.г. *атасы йок*; орф. *бара жатат* // түш.г. *бара йатат* ж.б. [6. 134-б.] Бирок муну менен сөздүн мааниси өзгөрбөйт.

Орточул [y] тыбышы изилденип жаткан объектилерде сөз ортосунда жана сөз аягында бирдей учурайт. Бирок [y] тыбыш тарыхый жагынан алганда кыргыз тилинин түштүк говорлорунда жана чагатай тилинде башка тыбыштардын алмашуусунан улам пайда болгондугунда да жалпылыктар байкалат. Алсак, кыргыз говорлорунда көп учурда үндүүдөн кийин терең түпчүл [гъ, ң], жумшак [дж, з], көмөкөйчүл [h] тыбыштары уяң үнсүз [й] тыбышына өткөн. Мисалы: **гъ** > **й**: оозеки *жыгырма* > ад.т. *жыйырма*; түш.-бат. д. *агыл* > түнд. г. *айыл*; түнд. г. *сагызган* > түш.- бат.д. *сайызган* – *савызган*; **г** > **й**: Ллк. г. *үгрөн* > ад.т. *үйрөн*; Бт.г. *чигине* > ад.т. *чийне*; түш.- бат. д. *жигде* > ад. т. *жйде*; **дж** > **й**: түш., -бат. д. *сүдүрө* > ад.т. *сүйрө*; Ллк.г. *сыдыра* > ад.т. *сыйра* (*бир сыйра*); **з** > **й**: Ллк.г. *чызын* > ад.т. *чийин*; h > й: *һәм* > *йәм*; *Шаймардан* > *Шаймардан*. [6. 134-б.]

Ал эми чагатай тилинде карахан жана хорезм түрк тилдеринде колдонулуп келген [ç] тыбышы байыркы түрк тилинде сөз ичиндеги жана сөз аягындагы [d] тыбышына туура келсе, ал чагатай тилинде кыргыз тилиндегидей [y] болуп өзгөргөн: *ayak* [< *adak*, *açak*] «аяк, бут», *ayır* [< *adır*, *açır*]

«айруу», *eye* [< *idi*, *içi*] «ээ, кожоюн», *bəyik* (< *bedük*, *beçük*) «бийик», *boy* (< *bod*, *boç*) «бой», *əyçülik* (< *edgü*, *eçgü*) «ийгилик, жакшылык», *ıy* [< *id*, *iç*] «жиберүү», *kəy* (< *ked*, *keç*) «кий, кийүү, кийинүү», *kəyin* (< *kidin*, *kiçin*, / *kədin*) «кийин», *küyev* (< *güdegü*, *küçegü*) «күйөө, жигит», *kaygu* (< *kadgu*, *kaçgu*) «кайгы», *yayag* / k [< *yadagin*, *yaçag*] «жайдак» ж.б.

[y], [ç], [j] тыбыштары байыркы түрк тилдерине мүнөздүү болсо да, жогоруда келтирилген мисалдар чагатай тили менен кыргыз говорлорундагы үнсүздөр системасында бир топ жалпылыктар бар экендигинен кабар берет.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда кыргыз тилинин говорлору менен чагатай тилининдеги фонетикалык жалпылыктарды изилдөө үчүн үнсүз тыбыштардын айрымдары гана иликтөөгө алынды. Бирок бул багытта жалпы эле түрк тилдериндеги тыбыштык жалпылыктарды иликтөө түркология илиминдеги актуалдуу маселелердин биринен. Анткени мындай изилдөөлөр тил илиминдеги фонетикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү белгилүү бир деңгээлде аныктоого шарт түзүп бере алат.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Особенности языка узбекстанских кыргызов. - Фрунзе.: Кыргыз ССР ИАсы, 1962. - 43 с.
2. Eckmann Janos. Çağatayca El Kitabı. (Günay Karaağaç, Mut.) İstanbul; Ed. Fak. 1988. -40.
3. Каныметов А. Культура возрожденного к новой жизни киргизского народа. Развитие социалистической культуры в союзных республиках. - М.: 1962. - 290 с.
4. Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. - 79 с.
5. Шүкүров Дж.Ш. Из истории киргизского языка. (КирФАН СССР. Труды Института языка, литературы и истории, вып. III. Ф.: 1952. - 69-72-с.).
6. Юнусалиев Б.М. Избранные труды. Ф. 1985. 134 с.
7. "This work is supported by the Scientific Research Fund of Fatih University under the project number P51131501_B".
8. "Bu çalışma, Fatih Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Fonu tarafından P51131501_B proje numarası ile desteklenmiştir".

Рецензент: к.филол.н., доцент Дуйшекеева А.Т.